

JANUSZ DYLSAC

NAJSTARSZE WYDRUKOWANE W POLSCE KATOLICKIE KSIĘGI LITURGICZNE

Książka liturgiczna zgodnie z definicją podaną przez Tadeusza Pietrasa to wydawnictwo zawierające wskazania wykonawcze odnoszące się do publicznej służby kultowej i ogłoszone przez władzę wyznaniową¹ Klasyfikując szesnastowieczne druki do tego gatunku literatury teologicznej, korzystano z tej właśnie definicji. Jednocześnie dołączono do nich teksty wiążące się tematycznie z publicznymi formami kultu religijnego.

I. MSZAŁY I DODATKI DO MSZAŁÓW

Najważniejszymi księgami liturgicznymi w Kościele są mszały, ponieważ zawierają formularze mszy na różne uroczystości i święta kościelne całego roku oraz przepisy dotyczące sposobu ich odprawiania²

Pierwszy drukowany w Polsce mszał wytłoczono w Krakowie 14 maja 1505 r. z przeznaczeniem dla diecezji wrocławskiej³ Do dnia dzisiejszego

Dr JANUSZ DYLSAC – adiunkt Katedry Dziejów Teologii w Instytucie Historii Kościoła KUL; adres do korespondencji: Al. Warszawska 31, 20-803 Lublin.

¹ T. L. P i e t r a s, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 39(1979), s. 182 (dalej: P).

² S. C h o d y ń s k i, *Mszały dla diecezji polskich*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. 15, Warszawa 1883, s. 244.

³ Zob. *Missale Vratislaviense*, w formacie 2° Por. K. E s t r e i c h e r, *Bibliografia polska*, t. 22, Kraków 1900, s. 434 (dalej: E); *Polonia Typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*, z. 1: *Kasper Hochfeder 1503-1505*, oprac. K. Piekarski, Warszawa 1936 oraz wyd. 2, uzup. M. Błońska, Wrocław 1968, poz. 29 (dalej: PT); P 133; T. W i e r z b o w s k i, *Bibliographia Polonica XV ac XVI*,

bibliografowie nie zgadzają się, czy wymieniony mszał wydrukował Kasper Hochfeder czy Jan Haller, ponieważ w *Missale Vratislaviense* nie podano drukarza, a tylko nazwiska nakładców – Jana Hallera i Sebastiana Hybera⁴ Najnowsze źródło o starodrukach – *Polonia Typographica* – zalicza ten mszał do druków Kaspra Hochfedera⁵

Duża liczba zachowanych w polskich bibliotekach egzemplarzy omawianego mszału pozwala zauważyć, że Hochfeder wytłoczył tę księgę w trzech wariantach: A, B i C. Różnice pomiędzy poszczególnymi wariantami podają autorzy *Polonia Typographica*⁶ Typograf zastosował w mszale cztery drzeworyty z herbami i postaciami patronów Śląska, drzeworyt przedstawiający św. Stanisława ze Szczepanowa wskrzeszającego Piotrowina oraz Chrystusa wiszącego na krzyżu. Ten ostatni drzeworyt występuje z kolei w dwóch odmianach: taki sam w wariantach A i B, a inny w wariacie C. Szczególne zainteresowanie budzi drzeworyt ukazujący wskrzeszenie Piotrowina przez św. Stanisława, ponieważ niezwykle fakt przywrócenia życia zmarłemu rozgrywa się na tle rozległej przestrzeni krajobrazowej, z kościołem po lewej, pagórkami i jeziorem w głębi po prawej stronie⁷ Wrocławski mszał liczy 332 karty plus 18, z dodanym osobno, jedynym wśród druków Hochfedera, tekstem nutowym⁸

Jan Haller bez wątpienia położył nieocenione zasługi w drukowaniu mszałów dla polskich diecezji. Zestawy bibliograficzne różnią się jednak w podawaniu liczby wydań tej księgi przez warsztat Hallera. Mam na uwadze

vol. 1-3, Varsoviae 1889-1894 (dalej: W). Egzemplarze zachowały się w Muzeum Narodowym w Krakowie w Zbiorach Czartoryskich (dalej: BCzart), w Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk (dalej: BG), Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (dalej: BJ), Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie (dalej: BŁL), Bibliotece Polskiej Akademii Nauk Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: BOs), Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (dalej: BPTN), 5 egzemplarzy w Bibliotece Seminarium Duchownego w Nysie (dalej: BSN), Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego (dalej: BUWr).

⁴ Por. *Drukarze dawnej Polski* (dalej: DdP), t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV-XVI*, oprac. D. Bacewiczowa, H. Bułhak, A. Kawecka-Gryczowa [i in.], Wrocław 1983, s. 64; H. S z w e j k o w s k a, *Książka drukowana XV-XVIII wieku. Zarys historyczny*, wyd. 3, Wrocław 1980, s. 97-98.

⁵ PT 1, poz. 29.

⁶ Tamże.

⁷ E. C h o j e c k a, *Ilustracja polskiej książki drukowanej XVI i XVII w.*, Warszawa 1980, s. 16.

⁸ M. P r z y w e c k a S a m e c k a, *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII wieku*, Kraków 1969, s. 23.

przede wszystkim zestawy bibliograficzne Karola Estreichera, Jana Serugi, *Polonia Typographica* i Tadeusza Pietrasa⁹ Estreicher poinformował o jedenastu Hallerowskich edycjach mszału, zaś *Polonia Typographica* i Pietras o siedmiu. Ponieważ omawia się także produkcję druków wątpliwych, przedstawię i te wydawnictwa Hallera.

Estreicher informuje, już pod rokiem 1505, o *Missale Cracoviense*¹⁰ Wskazana przez niego data produkcji mszału oraz nazwiska nakładców są identyczne z danymi w *Missale Vratislaviense* Hochfedera z 14 maja 1505 r. Pietras na tej podstawie wysuwa hipotezę, że Estreicher nazwę „Cracoviense” przyjął zamiast miejscowości druku i dlatego należy traktować go jako ten sam mszał wrocławski¹¹

Podobnie wątpliwym drukiem pozostaje wymieniony przez Estreichera *Missale Cracoviensis dioecesis* z 1507 r.¹² Zasłużony bibliograf skorzystał w tym wypadku z informacji Jochera¹³ Ani Seruga, ani *Polonia Typographica* nie wymieniają tego mszału w swoich wykazach druków Hallera.

Pierwszym pewnym drukiem liturgicznym tego gatunku po *Missale Vratislaviense* jest *Missale Gnesnense*, wytłoczony przez Hallera po 12 czerwca 1506 r. z przeznaczeniem dla tamtejszej kapituły¹⁴ Mszał zawiera partie wokalne, które wraz z kanonem zostały odbite na osobnych arkuszach, składających się z 20 kart, i nie są objęte ogólnym liczbowaniem. Pod nutami wytłoczono bardzo starannie tekst prefacji¹⁵, gdyż nadano mu formę dwóch czerwono-czarnych trzydziestoczworowierszowych kolumn. Zdefektowany egzemplarz tego dzieła posiada w swoich zbiorach Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego¹⁶

Jan Haller, korzystając z przywilejów, które uzyskał od króla Aleksandra Jagiellończyka, a które przyznawały mu wyłączne prawa do drukowania

⁹ E, s. 21 i 22; J. S e r u g a, *Jan Haller wydawca i drukarz krakowski 1476-1525*, Kraków 1933 (dalej: Ser); PT, poz. 2: *Addenda et corrigenda*, poz. 63a i 4; P, poz. 101-131.

¹⁰ E 22, s. 429.

¹¹ P, s. 85.

¹² Egzemplarz nie zachował się.

¹³ E 22, s. 429; A. J o c h e r, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*, Wilno 1840-1857, poz. 6436 (dalej: Joch).

¹⁴ Egzemplarze zachowały się w Bibliotece Kapitulnej w Łowiczu (dalej: BKŁ) i Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (dalej: BKUL).

¹⁵ P r z y w e c k a S a m e c k a, dz. cyt., s. 27.

¹⁶ Sygn. XVI. 1879.

mszałów, brewiarzy i agend dla sześciu diecezji¹⁷, wydrukował 27 października 1509 r. *Missale Cracoviense*¹⁸ Mszał ten, opatrzony pięknymi inicjałami, miał – według słów biskupa Jana Konarskiego z przedmowy – znieść wszelkie różnice powstałe w mszałach tej diecezji¹⁹ Impresor odbił w omawianym tutaj mszale dwa drzeworyty, z których pierwszy przedstawia św. Stanisława z Piotrowinem i św. Floriana, a pomiędzy nimi zamieszczono herby Dębno (biskupa Konarskiego), kapituły krakowskiej i miasta Krakowa. Drugi drzeworyt ukazuje scenę ukrzyżowania Chrystusa. Również do tego liturgicznego dzieła typograf dołączył partie wokalne²⁰

Bibliografom XIX i XX w. duże trudności stwarzały dwa mszały z lat 1515-1516, jeden przeznaczony dla diecezji krakowskiej, drugi dla diecezji wrocławskiej. Zbieżność dat i występujące różnice umożliwiły stwierdzenie, że autentycznie wydanym drukiem był *Missale Cracoviense*, a *Missale Vladislaviense* uznano za falsyfikat²¹ Nie ma jednak mowy o falsyfikacie, ponieważ w drugim z tych mszałów znajduje się przedmowa i herb biskupa wrocławskiego Macieja Drzewickiego. Nowsze badania ustaliły, że Haller oba mszały dla wspomnianych diecezji wytłoczył równocześnie. Z tego powodu autorzy *Polonia Typographica* uznali mszał krakowski za wariant A, a mszał wrocławski za wariant B tego samego druku²² *Missale Cracoviense* przechowywany jest przez wiele polskich bibliotek, a *Missale Vladislaviense* zachował się w unikatowym egzemplarzu w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie²³

Estreicher wspomina, że w 1517 r. Jan Haller wytłoczył następne wydanie *Missale Cracoviense*²⁴ Informuje ponadto, że mszał ten uwzględniono w ugodzie Hallera z księgarzami²⁵, którzy spierali się z nim o prawo do

¹⁷ S e r u g a, dz. cyt., s. 56.

¹⁸ E 22, s. 429; W 2056; PT 4, poz. 61; P, poz. 109. Egzemplarze zachowały się w BJ, Bibliotece Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk (dalej: BK), BKUL, Bibliotece Narodowej w Warszawie (dalej: BN), BOs (dwa egzemplarze), Bibliotece oo. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie (dalej: BPJG) oraz Bibliotece Seminarium Duchownego w Lublinie (dalej: BSL).

¹⁹ Karta A₂.

²⁰ P r z y w e c k a S a m e c k a, dz. cyt., s. 30.

²¹ Por. P, s. 85.

²² E 22, s. 434; P 119; PT 4, poz. 120.

²³ Istnieją dwa warianty tego dzieła.

²⁴ E 26, s. 450; P poz. 198.

²⁵ E 22, s. 430.

drukowania tekstów liturgicznych. Brakuje jednak dowodu, czy mszał krakowski z r. 1517 wytłoczył Haller czy też inny impresor²⁶

Po 27 lutym 1520 r. Jan Haller wytłoczył następny mszał, tym razem dla diecezji płockiej, pt. *Missale dioecesis Plocensis*²⁷ Jan Biliński, sufragan płocki, przygotował księgę do druku i zadedykował biskupowi tej diecezji, Erazmowi Ciołkowi. W dedykacji typograf powiada o sobie: „Qui in hoc amplissimo regno ante alios magnis equidem impensis artem impressoriam studiosissime agere coepi”²⁸ Haller ozdobił swoje dzieło drzeworytem przedstawiającym św. Stanisława z Piotrowinem i św. Wacława, z tarczą z herbem Sulima. Nad nimi stoi Matka Boska z Dzieciątkiem Jezus w półksiężycu. Nuty zawiera wyłącznie egzemplarz przechowywany w Bibliotece PAN w Kórniku, a partii wokalnych brakuje w egzemplarzu z Biblioteki Narodowej²⁹ Zapewne karty z nutami wydrukowano na osobnych arkuszach i dołączono tylko do części egzemplarzy³⁰

Pierwszy mszał gnieźnieński z 1506 r. został wydrukowany – jak wspomniano – dla tamtejszej kapituły. Natomiast w 1523 r. Haller wytłoczył *Missale Gnesnense* dla całej diecezji³¹ O edycję tego mszału zabiegał prymas Jan Łaski, który na odwrotnej stronie karty tytułowej nakazuje duchowieństwu diecezjalnemu używanie tego mszału pod groźbą ekskomuniki i innych kar³² Typograf zamieścił w omawianym tutaj mszale dwa drzeworyty: na jednym z nich widać św. Stanisława z Piotrowinem oraz Orła na tarczy, herb

²⁶ P, poz. 198 podaje jako drukarza Marka Szarfenberga. Prawdopodobnie jest to błędna informacja, ponieważ Szarfenberg impresorem został dopiero w 1543 r. Natomiast mógł być nakładcą, gdyż działalność księgarską rozpoczął w 1510 r.

²⁷ E 22, s. 433; W 2094; PT 4, s. 109; P 126. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BK, Bibliotece oo. Kapucynów w Nowym Mieście n. Pilicą (dalej: BKNM), BN i trzy egzemplarze w Bibliotece Seminarium Duchownego w Płocku (dalej: BSPł).

²⁸ Karta A₂.

²⁹ Sygn. 31380. Zob. P. B u c h w a l d P e l c o w a, *Katalog Biblioteki Kórnickiej*, t. 1: *Polonica XVI wieku*, cz. 2: *Nowe nabytki i uzupełnienia*, Wrocław 1969, poz. 1861; Sygn. XVI. F. 82.

³⁰ P r z y w e c k a S a m e c k a, dz. cyt., s. 30.

³¹ E 21, s. 80; 22, s. 432; W, poz. 2106; PT, poz. 4, poz. 211; P, poz. 127. Egzemplarze zachowały się w BKŁ, BOs, Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku (dalej: BSWł) oraz Bibliotece Głównej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu (dalej: BUP).

³² „Ut eosdem libros missales ex officina tantummoda litteratorie impressionis per famatum et spectabilem virum Dominum Joannem Haller consulem Cracoviensem in civitate ipsa Cracoviensi summa cum industria administrari solita, et non ex aliis locis habeant sub excommunicationis et arbitraria pecuniaria penis” (karta A₂).

Korab (Łaskiego) i herb kapituły gnieźnieńskiej, a na drugim listwę z ornamentami roślinnymi, wazonami oraz pastorałem i infułą, które trzyma aniołek i chłopiec.

Estreicher z dużą dozą ostrożności informuje o *Missale Cracoviensis dioecesis*, który miałby wydrukować Haller w 1524 r.³³ Opis bibliograficzny zaczerpnął z bliżej nie określonego katalogu księgarskiego i dokonał na podstawie zdefektowanego egzemplarza pozbawionego karty tytułowej³⁴. Autorzy *Polonia Typographica* nie wymieniają tej edycji mszału w zestawieniu druków Hallera.

23 sierpnia 1524 r. Haller wytłoczył *Missale Ecclesiae Posnaniensis*³⁵, o którego wydanie postarał się ówczesny biskup poznański Piotr Tomicki. Typograf zamieścił na karcie tytułowej herb Łodzia na tarczy z infułą, Orła i herb Uniwersytetu Jagiellońskiego, herby Litwy i Krakowa oraz dwa drzeworyty z wrytymi sylwetkami św. Piotra i Pawła oraz sceną ukrzyżowania Chrystusa. Ciekawostką godną odnotowania jest fakt, że w mszale poznańskim zrezygnowano z dotychczasowej zasady wydawania osobnego wkładu wokalnego i na wzór mszałów włoskich, a także niektórych niemieckich, melodie śpiewów liturgicznych powiązano ze wszystkimi miejscami, w których występują w czasie Najświętszej Ofiary³⁶.

Trzy ostatnie omawiane niżej mszały przeznaczono dla podróżujących kapłanów i dlatego miały mniejszy format i nie powielono w nich drzeworytów.

Pierwszą edycję *Missale pro itinerantibus secundum cursum Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis* wytłoczył Jan Haller w 1525 r.³⁷ Dwadzieścia lat później, w 1545 r., Hallerowskie wydanie przedrukował Marek Szarfenberg pod takim samym tytułem, lecz w innym formacie³⁸. W tym samym 1545 r.

³³ E 22, s. 430. Egzemplarz nie zachował się.

³⁴ P, s. 86.

³⁵ E s. 25, Dodatek (dalej: D), s. 26; W, poz. 2111; PT 4, poz. 218; P, poz. 129. Egzemplarz nie zachował się.

³⁶ P r z y w e c k a S a m e c k a, dz. cyt., s. 30.

³⁷ E 22, s. 431; W 66; PT 4, poz. 219; P, poz. 130. Egzemplarze zachowały się w BCzart, dwa egzemplarze w BJ, BK, BŁL, BN, BOs, Bibliotece Publicznej m. st. Warszawy (dalej: BPW), Miejskiej Bibliotece Publicznej im. E. Raczyńskiego w Poznaniu (dalej: BRP), Bibliotece Seminarium Duchownego w Kielcach (dalej: BSK), BSWł oraz w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW).

³⁸ E 22, s. 432; W, poz. 123; P, poz. 200. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BJ, BK, Bibliotece Kapitulnej w Krakowie (dalej: BKK), Bibliotece Kapitulnej w Kielcach (dalej: BKKI).

mszał dla podróżujących kapłanów wytłoczył Hieronim Wietor, lecz pod nieco zmienionym tytułem: *Missale pro itinerantibus secundum cursum Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis. Desiderantur in aliis missalibus itinerantium introitus, epistole et evangelia dominicalia, quae omnia nostris, in gratiam amatorum pietatis, adiunximus*³⁹ Na odwrocie karty tytułowej widnieje herb Pobóg z literami LB po bokach.

Należy wspomnieć ponadto o dwóch dodatkach do mszałów wydanych przez Hallera ok. 1508 i w 1514 r.: Arkusz „In conceptione BMW” został włączony do *Missale Cracoviense* z ok. 1500 r., a drugi, pt. *Missae deficientes in missali gnesnensi et primo de immaculata conceptione Mariae Virginis*, dodano do omawianego wyżej *Missale Gnesnense* z 1506 r.⁴⁰ Drugi suplement zawierał nowo wprowadzone, a nieuwzględnione we wspomnianym mszale, formularze mszy św.

II. BREWIARZE KATOLICKIE

Brewiarz, czyli księga zawierająca modlitwyienne i nocne odmawiane przez duchowieństwo, to drugi po mszale najważniejszy typ wydawnictw najstarszych drukarni polskich⁴¹ Obok pełnej liturgii godzin wydawano w interesującym nas okresie także pewne jej części: diurnały, psalterze, pojedyncze oficja brewiarzowe oraz przepisy brewiarzowe.

1. Liturgia godzin

Spośród pięciu brewiarzy odnotowanych przez Estreichera jako produkty warsztatu typograficznego Jana Hallera jako pewne przyjmuje się tylko dwa⁴² Zauważamy więc taką samą rozbieżność poglądów jak w przypadku mszałów.

Haller w 1507 r. na podstawie przywileju otrzymanego od biskupa krakowskiego Jana Konarskiego wytłoczył dwa brewiarze: pierwszy, tzw. *minus*,

³⁹ E 22, s. 431-432; P 268. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BJ, BK oraz BUP.

⁴⁰ PT 4, poz. 56ª Egzemplarz zachował się w BJ.

⁴¹ W D a n i e l s k i, *Brewiarz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1985, kol. 1064.

⁴² Krakowski z 1508 i płocki z 1520 r. Por. P, s. 86.

w formacie *octavo* w Wenecji lub Lyonie⁴³, a drugi, tzw. *maius, in folio* w Krakowie⁴⁴ Krakowski produkt wytłoczył Jan Haller pomiędzy 14 sierpnia 1507 a 29 stycznia 1508 r. pt. *Liber horarum canonicarum secundum Vera rubric am save notulam Ecclesiae Cracoviensis*⁴⁵ Typograf upiększył brewiarz drzeworytami z postaciami św. Stanisława z Piotrowinem i św. Floriana, patrona Krakowa, oraz tarczami z herbami: Dębno, kapituły krakowskiej i miasta Krakowa. W przedmowie na pierwszej karcie biskup Jan Konarski nakazuje kupowanie brewiarza duchowieństwu swej diecezji. Powiada, że sam zlecił poprawienie dzieła wybranym członkom kapituły krakowskiej i podał do druku Janowi Hallerowi⁴⁶

Jocher informuje, że w 1510 r. Haller wytłoczył drugi brewiarz krakowski⁴⁷ Już jednak Estreicher podważał wiarygodność sporządzonego przez Jochera opisu bibliograficznego⁴⁸ Podobnie uczynił Seruga, jakkolwiek nie usunął tej książki ze swojej bibliografii ani też nie ustosunkował się do poglądu Estreichera⁴⁹ Natomiast autorzy *Polonia Typographica* w ogóle nie uwzględnili w swoim katalogu tej edycji liturgii godzin.

Podobnie nierozstrzygnięta pozostaje sprawa wydawcy brewiarza dla diecezji krakowskiej pt. *Liber horarum canonicarum de tempore secundum usum sive veram rubricam Ecclesiae Cracoviensis magna cum diligentia revisum et fidei studio emendatum*, który Estreicher odnotował jako produkt oficyny Hallerowskiej w nieznanym roku⁵⁰ Z przedmowy do dzieła dowiadujemy się, że brewiarz, podobnie jak edycję z 1508 r., opublikowano na polecenie biskupa Konarskiego. Należy więc przyjąć, że albo Haller wytłoczył to wydanie po r. 1508, albo ta edycja jest tożsama z brewiarzem z 1510 r. Pietras przyjmuje omawiane dzieło za produkt oficyny Hallerowskiej i stawia rok „po 1508” w nawiasie⁵¹ Autorzy *Polonia Typographica* nie rejestrują tego wydawnictwa wśród druków Jana Hallera.

⁴³ J. P t a ś n i k, *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*, [w:] *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum*, t. 1, Leopoli 1922, nr dokumentu 111.

⁴⁴ Por. PT 4, s. 12. Niektórzy bibliografowie uznali to zagraniczne wydanie brewiarza (Wenecja? Lyon?) za produkt oficyny Hallera, jak np. Joch, poz. 6480.

⁴⁵ P, poz. 112. Egzemplarz nie zachował się.

⁴⁶ Karta A₁.

⁴⁷ Joch, poz. 6483.

⁴⁸ E 32, s. 422.

⁴⁹ Ser, s. 59-60.

⁵⁰ E 13, s. 337; P 107. Egzemplarze zachowały się w Muzeum Narodowym w Krakowie. Zbiory Czapskich (dalej: BCzap), BJ, BOs.

⁵¹ P, poz. 107.

Nie budzi natomiast wątpliwości druk Hallera z r. 1520 pt. *Horarum canonicarum liber viaticus secundum veram rubricam seu notulam insignis ecclesiae cathedralis Plocensis*⁵² Janocki i Jocher podali w swoich zestawach rok 1528, ale niewątpliwie błędnie, ponieważ Haller zmarł w 1525 r.⁵³ Impresor wykorzystał w liturgii godzin te same drzeworyty, co w mszale plockim z tego roku⁵⁴

Efektom współpracy trzech typografów i księgarzy krakowskich: Jana Hallera, Hieronima Wietora i Marka Szarfenberga, był ostatni brewiarz krakowski pt. *Breviarium sive viaticum* z 1524 r., wokół którego zaznacza się odrębność stanowisk wśród bibliografów⁵⁵ Niestety, w jedynym ocalałym w polskich bibliotekach egzemplarzu brakuje karty tytułowej⁵⁶ Nie możemy więc stwierdzić, któremu impresorowi, Hallerowi czy Wietorowi, należy przypisać druk tego dzieła. Seruga przyznał pierwszeństwo Hallerowi i włączył omawiany brewiarz do produktów jego warsztatu⁵⁷ Inne stanowisko przyjęli autorzy zestawienia bibliograficznego *Polonia Typographica*, ponieważ nie umieścili tego dzieła wśród produktów warsztatu Hallera.

Pełne wydanie liturgii godzin jeszcze raz ukazało się drukiem przed 1550 r. W 1543 r. Hieronim Wietor wytłoczył *Breviarium Vladislaviensis Ecclesiae*⁵⁸, który zadedykowano Mikołajowi Dzierzgowskiemu, biskupowi chełmskiemu, nominatowi wrocławskiemu, późniejszemu prymasowi. Brewiarz dokładnie scharakteryzował ksiądz Stanisław Chodyński⁵⁹

2. Diurnały

Diurnał to wyciąg z brewiarza, zawierający modlitwy przeznaczone do odmawiania w porze dziennej⁶⁰

⁵² E 18, s. 266; PT 4, s. 188; P 125. Egzemplarze zachowały się w BCzart i BJ.

⁵³ J. D. J a n o c k i, *Nachricht von denen in der Hochgräflich-Zaluskischen Bibliothek sich befindenden raren polnischen Büchern*, t. 1, s. 45; Joch, poz. 6488.

⁵⁴ Por. PT 4, poz. 188 i 190.

⁵⁵ E 13, s. 337; P poz. 128. Jedyne egzemplarze zachował się w BN.

⁵⁶ BN (sygn. XVI.0.576).

⁵⁷ Ser, s. 60.

⁵⁸ E 13, s. 338; 29, D 10; W, poz. 2216; P, poz. 264. W Polsce zachowały się dwa egzemplarze: w BJ i BŁL.

⁵⁹ S. C h [o d y ń s k i], *Brewiarze dawne w Kościele polskim*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, t. 2, Warszawa 1873, kol. 599.

⁶⁰ W D a n i e l s k i, *Diurnał*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, Lublin 1985, kol. 1348.

Pierwszy polski diurnał – *Diurnale secundum usum Ecclesiae Cracoviensis magna cum diligentia revisum et fideli studio emendatum*⁶¹ – wytłoczył Jan Haller w 1514 r. W tej książce Haller po raz pierwszy wydrukował kalendarz w języku polskim.

W 1543 r. Hieronim Wietor wytłoczył dla diecezji wrocławskiej *Diurnale secundum usum Ecclesiae Vladislaviensis*⁶², który nie zachował się w polskich bibliotekach. Informację o nim zaczerpnąłem od Estreichera⁶³

Inny *Diurnale horarum canonicarum* wytłoczyli Dziedzice Marka Scharfenberga w kwietniu 1546 r.⁶⁴ Pietras podał jako typografa tej edycji Hieronima Wietora⁶⁵, ale jest to błędna informacja, ponieważ w kolofonie wydrukowano: „Impressum Cracoviae apud Haeredes Marci Scharfenberger bibliopolae Cracoviensis”

3. Psalterze

Obok diurnału książkę pomocniczą w stosunku do brewiarza stanowi psalterz, który zawiera psalmy i hymny kościelne ułożone według ustalonego klucza⁶⁶. W Polsce do połowy XVI w. wydrukowano dwie księgi tego rodzaju.

Pierwszy psalterz chórowy pt. *Psalterium cum antiphonis et hymnis notabilibus secundum ordinationem Ecclesiae cathedralis Vladislaviensis*⁶⁷ wytłoczył po 1508 r. Jan Haller. Typograf nie podał daty druku, toteż istnieje wśród bibliografów rozbieżność poglądów co do czasu wydrukowania tego dzieła. Jocher w ogóle pomija datę⁶⁸, a Estreicher podaje 1504 r., ale podaje go w wątpliwość, gdyż stawia przy nim znak zapytania⁶⁹. Seruga natomiast proponuje r. 1508⁷⁰. Autorzy *Polonia Typographica* ustalają czas

⁶¹ E 15, s. 241; PT 4, s. 108; P, poz. 117. Egzemplarze zachowały się w BŁL, BN i BOs.

⁶² E 15, s. 241; P, poz. 263.

⁶³ E 15, s. 241

⁶⁴ E 15, s. 241; P, poz. 269. Egzemplarze zachowały się w BJ, BN i BPTN.

⁶⁵ P, poz. 269.

⁶⁶ P, s. 182-183.

⁶⁷ A. W i t k o w s k a, *Najstarsze źródła do dziejów jasnogórskiego kultu pątniczego*, „Studia Claromontana”, 1(1981), s. 58-76.

⁶⁸ Joch, poz. 2008.

⁶⁹ E 25, s.387

⁷⁰ Ser, s. 26.

wydania na „po 1508”⁷¹ W Polsce dzieło to nie zachowało się, a jedyny jego egzemplarz ocalał w Sankt Petersburgu. Centralny Katalog Poloników XVI wieku nie podaje sygnatury owego unikat.

Także *Psalterium secundum morem Ecclesiae Cracoviensis*, wydrukowany przez Hallera w 1518 r., zachował się w Bibliotece Narodowej w unikatowym, mocno zdefektowanym egzemplarzu⁷²; brakuje w nim karty tytułowej i początku psalterza.

4. Pojedyncze oficja

Do połowy XVI w. polscy drukarze wytłoczyli sześć pojedynczych oficjów brewiarzowych, które najczęściej dołączano do znanych edycji liturgii godzin brewiarzowych.

Pierwszym drukiem tego rodzaju była modlitwa dla księży pt. *Oratio de S. Stanislao martyre et episcopo Cracoviensi*, wytłoczona ok. 1505 r. przez Kaspra Hochfedera na dwóch rozłożonych arkuszach, przyklepionych do deski, i zachowana do dziś w unikatowym egzemplarzu w Bibliotece Czartoryskich⁷³ Datę druku przyjąłem za *Polonia Typographica*⁷⁴ Pod tym utworem typograf proponuje dwie inne modlitwy do tego świętego. Drzeworyty przedstawiające herby i patronów Śląska świadczą, że Hochfeder wytłoczył te modlitwy dla duchowieństwa tego regionu.

W 1507 lub na początku 1508 r. Jan Haller dodrukował do brewiarza krakowskiego, wyprodukowanego prawdopodobnie w Lyonie, wkładkę z opuszczoną homilią *Pro festo S. Trinitate et S. Crucis*⁷⁵ Część egzemplarzy tego zagranicznego brewiarza, przechowywana na składzie u Hallera, otrzymała nadto uzupełnienie w postaci *Officium in festo Immaculatae Conceptionis Mariae* w 1509 r. i osobny w 1510 r.⁷⁶ Daty tłoczenia tych oficjów ustalono na podstawie czcionek zastosowanych przez typografa⁷⁷ Argumentem za tą datą jest także i to, że w 1510 r. na synodzie krakowskim

⁷¹ PT 4, poz. 222.

⁷² Sygn. XVI. F. 137; E 25, s. 387; PT 4, poz. 173; P, poz. 123. Jedyny egzemplarz zachował się w BN.

⁷³ Sygn 2346 III; E 29, s. 168. Jedyny egzemplarz zachował się w BCzart.

⁷⁴ PT 1, poz. 34.

⁷⁵ Por. PT 4, poz. 36.

⁷⁶ PT 2, poz. 63° i 67; P, poz. 110 i 113. Egzemplarze zachowały się w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, BCzap oraz BUW

⁷⁷ Por. PT 4, s. 12.

biskup Jan Konarski nakazał obchodzenie święta Niepokalanego Poczęcia NMP w całej diecezji⁷⁸

Hieronim Wietor w 1520 r. wytłoczył *Hymnus de divo Stanislao*⁷⁹, jednak hymn ten znany tylko z informacji bibliograficznych Wiszniewskiego i Estreichera⁸⁰

W 1540 r. Jan Halicz wydrukował *Officium beati Iacinti confessoris*⁸¹ autorstwa Dominika Castelnedulo. Na odwrotnej stronie karty tytułowej zamieścił rycinę przedstawiającą Chrystusa wiszącego na krzyżu; po jednej stronie krzyża stoi Matka Boska, a po drugiej św. Jan Ewangelista.

5. Przepisy brewiarzowe

W polskich drukarniach produkowano także przepisy wykonawcze do liturgii godzin, w tym księgi pomocnicze do brewiarza. W omawianym okresie wytłoczono cztery pozycje książkowe tego gatunku.

Dla odbiorcy zagranicznego, dokładniej dla diecezji Eger, wytłoczył Jan Haller w 1509 r. zbiór zasad obrzędowych i rubrycystycznych dla oficjów brewiarzowych przyjętych w tej diecezji, zatytułowany *Ordinarius secundum rubricam ecclesiae Agriensis*⁸² Dla charakteryzowanego dzieła impresor wybrał drzeworyt wyobrażający Chrystusa z kielichem w ręku i klęczącego biskupa. Podobne opracowanie, tylko o szerszym zakresie tematycznym, wytłoczył Jan Haller dla diecezji gnieźnieńskiej pt. *Regulae generales seu nabilia rubricae Ecclesiae Gnesnensis*⁸³ Nie możemy z całą pewnością ustalić daty jej produkcji, ponieważ w jedynym zachowanym w polskich bibliotekach egzemplarzu tej książki brakuje karty tytułowej⁸⁴ Estreicher podaje r. 1519, a autorzy *Polonia Typographica* klasyfikują to wydawnictwo jako druk o nieustalonej dacie tłoczenia⁸⁵

⁷⁸ L. Ł ę t o w s k i, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, t. 2, Kraków 1952, s. 60.

⁷⁹ E 18, s. 329. Brak egzemplarza.

⁸⁰ M. W i s z n i e w s k i, *Historia literatury polskiej*, t. 6, Kraków 1851, s. 315 (dalej: Wisz); E 18, s. 329.

⁸¹ E 14, s. 81; W, poz. 2209; P, poz. 132. Egzemplarze zachowały się w BJ, BK, BOs i Bibliotece Głównej Uniwersytetu im. M. Kopernika w Toruniu (dalej: BUT).

⁸² E 23, s. 401; PT IV, poz. 58; P, poz. 111. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BN oraz BOs.

⁸³ E 26, s. 168; PT 4, poz. 186; P, poz. 131

⁸⁴ W BOs (sygn. XVI.0. 750).

⁸⁵ E 26, s. 168; PT 4, poz. 186.

Dwa następne opracowania przepisów brewiarzowych przeznaczono dla paulinów. Florian Ungler pierwsze tego rodzaju dzieło pt. *Rubrica generalis ordinis Fratrum Eremitarum S. Pauli primi eremitaee... pro horarum canonicarum, missarumque observatione* Jana de Zalonkemeny, członka tego zakonu, ukończył po 12 marca 1536 r.⁸⁶ Typograf użył w książce drzeworytu wyobrażającego rozmowę św. Pawła Pustelnika ze św. Antonim Opatem. Kompletny egzemplarz omawianej tutaj książki przechowuje Biblioteka Seminarium Duchownego w Sandomierzu⁸⁷, a fragment posiada w swoich zbiorach Biblioteka Jagiellońska w Krakowie⁸⁸

Podobny charakter miało opracowanie innego paulina, niejakiego Blasiusa, pt. *Salutares paraeneses de epistolis et evangeliis per annum occurrentibus, studiose iterum a multis mendis purgati*, które wytłoczył dwukrotnie, w 1536 i 1542 r., Maciej Szarfenberg⁸⁹ Tuż przed zasadniczą treścią książki autor sformułował inny tytuł dzieła, a mianowicie: *Declamatorie exhortationes perbreuiusculae de epistolis et evangeliis per anni circulum, diebus dominicis occurrentes ex diversis Sacrae Scripturae locis excerptae et in unum codicellum recollectae*⁹⁰ Blasius pisał w przedmowie skierowanej do czytelnika i do wizytatora paulińskich klasztorów, niejakiego Pestina, że wizytując wraz z nim (tj. z Pestinem) klasztory, postanowił dopomóc zakonnikom w odmawianiu liturgii godzin, opracowując jasne przepisy rubrycystyczne na cały rok liturgiczny oraz zestawiając wybrane fragmenty z Ewangelii i Listów Apostolskich⁹¹

Dla pełności obrazu wydawnictw brewiarzowych należy wspomnieć o licznych fragmentach tego rodzaju w innych pozycjach teologicznych.

⁸⁶ E 18, s. 440-441, W, poz. 2188; PT 7, s. 157; P, poz. 245.

⁸⁷ Sygn. 415224.

⁸⁸ Sygn. Cim. 0.37

⁸⁹ E 13, s. 162; W, poz. 93. Egzemplarze zachowały się w Bibliotece Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie (dalej: BBK), BCzart, BJ, w Bibliotece Kapitulnej (Archiwum Archidiecezjalnym) w Gnieźnie (dalej: BKG), BSWł oraz BUW Natomiast z drugiego wydania – w BCzap, BCzart, BJ, BK, BOs (2 egzemplarze), w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie oraz w BSWł.

⁹⁰ Karta A₈.

⁹¹ Karta A₄.

III. AGENDY LITURGICZNE

Ważne miejsce w produkcji książki liturgicznej do r. 1550 przyznawano agendom, czyli księgom liturgicznym (do 1631 r.) dla poszczególnych polskich diecezji, zawierającym przepisy i formuły modlitw przy sprawowaniu sakramentów, sakramentaliów i podczas procesji (rytuał)⁹²

Najstarszą agendą drukowaną w Polsce jest *Agenda sive exequiale divinatorum sacramentorum*, którą wytłoczył 10 czerwca 1499 r. gdański impresor Konrad Baumgart⁹³. Dokładnie opisał tę pozycję Zbigniew Nowak⁹⁴, który stwierdza, że Baumgart wytłoczył omawiane dzieło w dwóch wariantach⁹⁵. Tytuł wariantu A brzmi: *Agenda sive exequiale [!] divinatorum sacramentorum per venerabilem virum dominum Martinum canonicum vilmensis dioecesis*, natomiast wariantu B: *Agenda sive exequiale [!] divinatorum sacramentorum*⁹⁶

Druk omawianej agendy wiązał się ściśle z akcją biskupa wileńskiego, Wojciecha Tabora (zm. 1507), zmierzającą do uporządkowania i ujednolicenia obrzędów kościelnych na Litwie. Powodzenie tej akcji zależało od zapewnienia kościołom i duchownym niezbędnych pomocy liturgicznych⁹⁷. Pod koniec XV w. najbardziej niezbędna okazała się wspomniana agenda, ponieważ na Litwie, bardziej niż na innych terenach Rzeczypospolitej, dostrzegało się relikty obyczajowości i obrzędowości pogańskiej, jak czczenie lasów, gajów, węży, kamieni i grzmotów⁹⁸

Marcin z Radomia (zm. po 1502), wspomniany w tytule wariantu A książki, należał w latach 1495-1502 do najbliższych współpracowników biskupa Tabora. Jako absolwentowi Akademii Krakowskiej polecono mu opracowanie agendy, którą, jako pierwszą na ziemiach polskich, planowano wydać drukiem. Omawiana agenda podawała tylko wybrane obrzędy kościelne, stoso-

⁹² W U r b a n, *Agendy polskie katolickie*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 172.

⁹³ Inc. poz. 4167. Egzemplarze zachowały się w BJ i BOS.

⁹⁴ Z. N o w a k, *Początki sztuki drukarskiej na Pomorzu w XV wieku*, Gdańsk 1976, s. 152-196.

⁹⁵ Tamże, s. 179.

⁹⁶ Wariant A w BN, sygn. Inc. Qu. 141; Wariant B w BOs, sygn. XV 16.

⁹⁷ N o w a k, dz. cyt., s. 153.

⁹⁸ Tamże.

wane z pewnością w parafiach diecezji wileńskiej. Jako jedyna polska agenda utrwaliła obrzęd błogosławienia zwierciadła⁹⁹

Pięć następnych agend wydrukował Jan Haller w Krakowie. *Agenda Cracoviensis*, wytłoczona 6 września 1505 r., to pierwszy druk Hallera jako właściciela warsztatu typograficznego¹⁰⁰ Zachowane z tego dzieła cztery końcowe karty przechowuje Ossolineum¹⁰¹

Wiele kontrowersji wzbudzała i nadal wzbudza *Agenda latino et vulgari sermone Polonico et Alemanico illuminata*, którą jakoby wytłoczył Jan Haller jeszcze w 1505 r.¹⁰² Jednak Estreicher kwestionował to wydanie, ponieważ przypuszczał, że Wiszniewski, autor opisu bibliograficznego tego druku¹⁰³, popełnił pomyłkę w datowaniu¹⁰⁴ Jednak chociaż skłaniał się do przesunięcia daty produkcji agendy na 1514 r., ostatecznie przyjął ustalenia Wiszniewskiego. Powodem ostrożności Estreichera była różnica w formatach książki, gdyż Wiszniewski podał format 12⁰, podczas gdy agenda o takim samym tytule z 1514 r. została wytłoczona w formacie 8⁰¹⁰⁵ Podobnie Jan Seruga ze względu na ową różnicę formatów przyjął obydwie edycje za niezależne wydania warsztatu Hallerowskiego¹⁰⁶ Autorzy *Polonia Typographica* nie przyjęli edycji z 1505 r., lecz tylko z 1514 r.¹⁰⁷ Należy więc przyjąć, że istniała tylko jedna edycja agendy w 1514 r. Do niektórych egzemplarzy omawianej agendy dodano jeszcze *Powieść o papieżu Urbanie*¹⁰⁸, która ze względu na swoją treść należy do literatury dewocyjnej.

Około 1517 r. Haller wytłoczył książkę pt. *Agenda secundum rubricum Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis*¹⁰⁹ Agenda nie ma daty, stąd Estrei-

⁹⁹ Tamże, s. 156. Autor napisał: „Zdzisław Obertyński dowodzi, że ten ostatni ryt [tj. *Benedicto speculi*] jest dotąd znany tylko z dwóch źródeł i oba są pochodzenia polskiego. Poza agendą wileńską formułę błogosławieństwa zwierciadła spotyka się w publikacji *Agenda Vratislaviensis* (Strasburg, Frydericus Dumbach, 1499).

¹⁰⁰ Zob. PT 4, poz. 1; P, poz. 101.

¹⁰¹ Sygn. XV 507 IV

¹⁰² E XII, s. 70; P, poz. 102.

¹⁰³ Wisz 3, s. 89.

¹⁰⁴ E 12, s. 70.

¹⁰⁵ Tamże; W, poz. 2071; PT 4, poz. 107; P, poz. 116. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BJ, BK, BN, BOs oraz BSWł.

¹⁰⁶ S, poz. 31 i 135.

¹⁰⁷ PT 4, poz. 107

¹⁰⁸ Na przykład egzemplarz w Ossolineum, sygn. XVI.0.1087

¹⁰⁹ E 12, s. 70; PT 4, poz. 151; P, poz. 120. Egzemplarze zachowały się w BG, BKUL, dwa w BOs, w Bibliotece Seminarium Duchownego w Olsztynie oraz w BSP

cher podał rok ok. 1520¹¹⁰ Nowsze badania ustaliły datę produkcji na r. 1517¹¹¹ O wydanie tej agendy postarał się wielokrotnie wspomniany biskup Jan Konarski. W tej książce po raz pierwszy zawarto melodie chorału gregoriańskiego. Znaczną część partii wokalnych wytłoczył typograf na osobnych, nieliczbowanych kartach i dołączył je do odpowiednich miejsc w księdze. Oprócz tego nuty wraz z tekstem pisanym umieszczono na kartach liczbowanych¹¹²

Znane są również dwie agendy dla diecezji gnieźnieńskiej. Haller 13 marca 1512 r. złożył pierwszą z nich, pt. *Agenda sive obsequiale secundum rubricam Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis*¹¹³ O wydanie tej agendy zatroszczył się prawdopodobnie prymas Jan Łaski. Co prawda, na ostatniej stronie dzieła typograf wspomniał, że agenda ukazała się staraniem arcybiskupa Fryderyka Jagiellończyka, ale prymas z rodu Jagiellonów już od 9 lat nie żył (zm. 1503). Wygląda na to, że Hallerowską agendę przedrukowano z podobnego rytuału, wydanego za granicą nakładem Hallera. Niewykluczone, że chodzi tutaj o agendę z ok. 1503 r., w której nie podano daty i miejsca, drukarza ani nakładcy¹¹⁴ Nasza agenda z 1512 r. to jedyny druk warsztatu Hallerowskiego, z wyłącznie liniowym systemem z podpisanym tekstem śpiewów. Unikatowy egzemplarz tej agendy zachował się w Bibliotece PAN w Kórniku¹¹⁵

W licznych egzemplarzach ocalała druga agenda przeznaczona dla diecezji gnieźnieńskiej z 1549 r. Wydrukował ją Hieronim Szarfenberg pt. *Agenda sive obsequiale secundum rubricam Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis*¹¹⁶ Tym razem o przygotowanie tego dzieła do druku postarał się prymas Mikołaj Dzierzgowski. Impresor uwiecznił w agendzie herb prymasa – Jastrzębiec.

Jedną z największych zagadek w literaturze staropolskiej stanowi informacja Teodora Narbutta o wydrukowaniu w 1533 r. w Wilnie agendy dla kapłanów katolickich pt. *Wyprawa duszy na tamten świat* w języku polskim,

¹¹⁰ E 12, s. 70.

¹¹¹ PT 4, poz. 151.

¹¹² P r z y w e c k a S a m e c k a, dz. cyt., s. 26.

¹¹³ E 12, s. 70; W 2063; PT 4, poz. 94; P 115.

¹¹⁴ P, poz. 399; E 12, s. 70.

¹¹⁵ Sygn. Cim. Qu. 2993.

¹¹⁶ E 12, s. 70; W 2252; P 207. Egzemplarze zachowały się w BK, dwa w BKG, BN, dwa w BOs, w BPTN, BRP, BSW, BSWł.

łacińskim, litewskim i niemieckim¹¹⁷ Z jednej strony wiadomość ta wydaje się nieprawdopodobna, a z drugiej trudno przypuszczać, aby tak poważny badacz świadomie wprowadzał w błąd, skoro utrzymuje, że osobiście oglądał zdefektowany egzemplarz tej książeczki¹¹⁸ Co więcej, podaje szczegółowy opis tej pozycji i wymienia nawet firmę drukarską „In Typographa Andreae Lescicii”¹¹⁹ Estreicher wspominając o tym dziele, zdecydowanie odrzuca istnienie impresora o tym nazwisku¹²⁰, natomiast sam druk proponuje przyjmując jako książkę z 1603 r. Autorzy Centralnego Katalogu Poloników XVI wieku przychylają się do opinii Estreichera.

Posiadamy także egzemplarze lub wiadomości bibliograficzne o książkach, w których mieszczą się tylko pewne partie agend. W Bibliotece PAN w Kórniku zachował się jednokartkowy druk pt. *Formulae litterarum receptionis in fraternitatem Ord. S. Benedicti in monasterio Calvi Montis*. Na druku nie podano daty i miejsca wydania¹²¹, a zastosowane w nim pismo gotyckie wskazuje na Hallera¹²² Datę, 1506-1518, przyjmuje się na podstawie używanego w tym czasie zasobu typograficznego¹²³ Tekst to wyciąg z zakonnego rytuału benedyktyńskiego, opisujący obrzęd przyjmowania do zakonu w opactwie łysogórskim¹²⁴

Obrzęd święcenia wody przedstawił Jan Torquemada, znany z opracowania psalmów, w dziele pt. *Tractatus de efficiacia aquae benedictae*. Druk wydano w oficynie typograficznej Hieronima Wietora w 1533 r.¹²⁵

Do niewielkich wydawnictw liturgicznych należy *Benedictio contra vermes vel locustas* autorstwa Stanisława Sudolskiego, wytłoczone w 1542 r. przez Hieronima Wietora¹²⁶ Tekst znany tylko z informacji Estreichera, ponieważ żaden egzemplarz nie zachował się w polskich bibliotekach¹²⁷

¹¹⁷ T. N a r b u t t, *Dzieje narodu litewskiego*, t. 9, Wilno 1841, s. 287; E 33, s. 446.

¹¹⁸ Por. L. A b r a m o w i c z, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. Zarys historyczny 1525-1925*, Wilno 1925, s. 20.

¹¹⁹ Tamże.

¹²⁰ E 33, s. 446.

¹²¹ Sygn. Cim. F. 4191; E. XVI, s. 264; PT 4, poz. 223; P, poz. 105. Egzemplarze zachowały się w BJ i BK.

¹²² E 16, s. 264.

¹²³ Por. PT 4, poz. 223; P, poz. 105.

¹²⁴ P, s. 88.

¹²⁵ E 31, s. 412. Egzemplarze zachowały się w BCzart i BJ.

¹²⁶ E 30, s. 16; P, poz. 261.

¹²⁷ E 30, s. 16.

Podczas omawiania dzieł z zakresu literatury polemicznej zaprezentowałem kilka książek poświęconych problemom unii między katolikami a Rusinami i Ormianami. Jeden z autorów, Andrzej Lubelczyk, polski teolog, zwolennik unii i przeciwnik rebaptyzacji, ogłosił pracę liturgiczną, opisującą mszę św. według rytu ormiańskiego. Wydrukowała ją Helena Unglerowa po 13 kwietnia 1549 r. pt. *Liturgia seu missa armenorum ritu*¹²⁸ Książka ta ukazała się bez daty, ale podano ją w zakończeniu dedykacji dla biskupa kamienieckiego Leonarda Słończewskiego. Jocher pisze, że ukazały się dwie edycje powyższego dzieła: jedna z datą 1549 r., a druga niedatowana¹²⁹ Jednak już Estreicher odrzucił informację Jochera i przyjął tylko jedno wydanie¹³⁰

Wszystkie wyżej opisane agendy kierowano do duchowieństwa katolickiego. Zupełną nowością w produkcji polskich warsztatów typograficznych okazała się natomiast agenda dla kleru protestanckiego. Kilkakrotnie już wspomniałem o bliskich kontaktach wrocławskiego drukarza Andrzeja Winklera z pastorem kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu, Ambrożym Moibanem. Relacje te spowodowały, że spod prasy Winklera mógł wyjść druk pt. *Gemeine Furpit auf die Sontage und grossen Festen durch Jar*¹³¹ Niestety, typograf nie wytłoczył na książce daty. Agenda, przeznaczona dla pastorów Wrocławia i zapewne Śląska, podawała wzory okolicznościowych ogłoszeń, modlitw i wyjątków z Pisma Świętego¹³² Agenda najpierw powiadamiała o przypadających w danym tygodniu świętach oraz o rozkładzie kazań. Dalej proponowała wzory modlitw dziękczynno-błagalnych, informowała o rzeczach zgubionych oraz przypominała przykazanie „Nie kradnij” i formułę zapowiedzi ślubnych wraz z omówieniem przeszkód do zawarcia małżeństwa. Następnie agenda zawiadamiała o zmarłych w szpitalu i przytułkach. Z tym ostatnim miejscem łączyło się wezwanie do miłosierdzia i ofiar na rzecz biednych, szczególnie sierot. Książka podawała nawet do wiadomości dni, kiedy biedni mogli korzystać z łaźni miejskich. Dziękowano również ofiarodawcom, wymieniając ich nazwiska. Nie zapomniano także o zmarłych. W agendzie zawarto wzory licznych modlitw o uproszenie pokoju zagrożonego przez Turków, o urodzaj, za przyjaciół i nieprzyjaciół, za żołnierzy

¹²⁸ E 21, s. 428; W, poz. 2257 Egzemplarze zachowały się w BCzart, BOs oraz BSPł.

¹²⁹ Joch, poz. 6463 a i b.

¹³⁰ E 21, s. 428-429.

¹³¹ Egzemplarz zachował się w BUWr.

¹³² M. B u r b i a n k a, *Andrzej Winkler – drukarz wrocławski XVI wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 4(1960), z. 3-4, s. 405.

walczących z Turkami, za państwa chrześcijańskie, za chorych umysłowo i więźniów, za kobiety brzemiennie, a nawet za heretyków i wprowadzonych w błąd wiernych. Wreszcie poinformowano o przypadających na dany dzień czytaniach z Listów i Ewangelii¹³³

IV. RUBRYCELE

Inne wydawnictwo liturgiczne przeznaczone dla duchowieństwa to rubrycele¹³⁴, czyli kalendarze liturgiczne, zarówno diecezjalne, jak i zakonne, podające praktyczne wskazania (prawa kościelnego) odnośnie do odmawiania (czytania) lub śpiewania brewiarza, mszy św. lub innych nabożeństw na każdy dzień roku – od 1 stycznia do 31 grudnia¹³⁵ Jako druki jednorazowego użytku nie zadbano o ich przechowywanie, dlatego wiele wydawnictw tego typu z pierwszej połowy XVI w. tylko fragmentarycznie zachowało się do dnia dzisiejszego, a część z nich zaginęła.

Rubrycele z warsztatu typograficznego Jana Hallera dochowały się jedynie w kilku egzemplarzach z trzech edycji. Nie wiadomo, czy było więcej wydań książek tego rodzaju. Należy domniemać, że tak, gdyż duchowieństwo bardzo potrzebowało rubryceli na co dzień i niezrozumiały wydawałby się fakt, że Haller, typograf najbardziej zasłużony w tłoczeniu druków liturgicznych, nie podejmowałby produkcji tych dzieł. Jednak ze względu na brak zachowanych egzemplarzy skazani jesteśmy tylko na przypuszczenia.

W Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie ocalał fragment *Rubricella Cracoviensis ad annum 1507* Haller druk ten wytłoczył w 1506 lub na początku 1507 r. w formacie *plano* (1°)¹³⁶ Estreicher w swojej bibliografii nie tylko nie normuje tego dzieła, ale nie informuje także o druku następnej *Rubricella Cracoviensis ad annum 1511*, którą przechowuje Biblioteka Jagiellońska¹³⁷ Autorzy *Polonia Typographica* na podstawie czcionek zastosowanych przez

¹³³ Tamże, s. 405-406.

¹³⁴ M. S k o w r o n e k, *Rubrycela*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 33-34, Warszawa 1914, s. 353.

¹³⁵ S. L i b r o w s k i, *Katalog rubrycel i schematów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w księgozbiorku podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 23(1971), s. 213. Archiwum Diecezjalne we Włocławku nie posiada ani jednej rubryceli z pierwszej połowy XVI w.

¹³⁶ Sygn. Cim., vol. 2; PT, poz. 4, s. 16; P, poz. 104.

¹³⁷ Sygn. Cim., vol. 4-5; PT, poz. 4, poz. 76; P, poz. 114. Egzemplarze zachowały się w BJ i BN.

impresora uznali, że rubrycela ta ukazała się po 7 października 1510 r.¹³⁸ Typograf zamieścił w omawianym dziele drzeworyt ukazujący św. Stanisława wskrzeszającego Piotrowina.

Obok dwóch wyżej omówionych rubrycel dla diecezji krakowskiej Haller wytłoczył także *Rubricella Posnaniensis ad annum 1518*, której fragment zachował się w Bibliotece Jagiellońskiej¹³⁹

Znacznie więcej rubrycel opuściło warsztat typograficzny Floriana Unglera i jego żony, Heleny. Przypuszcza się nawet, że wspomniani impresorowie otrzymali przywilej od władz kościelnych na tłoczenie tego typu publikacji. Ponadto prawdopodobnie zawarli w tym względzie jakiś układ z Hieronimem Wietorem, ponieważ w latach 1526-1536 i 1544-1549 większość rubrycel złożono w oficynie wydawniczej Unglera i wdowy po nim, a w latach 1537-1543 – w warsztacie Wietora¹⁴⁰

Z okresu „pierwszej drukarni” Floriana Unglera (1510-1516) zachowały się dwie rubrycele przeznaczone dla diecezji krakowskiej. Pierwsza to *Rubricella dioecesis Cracoviensis ad annum 1511*, niewymieniona przez Estreichera¹⁴¹ Druga, także nieznaną Estreicherowi, to *Rubricella dioecesis Cracoviensis ad annum 1514*, wytłoczona przez Unglera wspólnie z Wolfgangiem Lernem¹⁴² Wydanie to jest znane dzięki badaniom przeprowadzonym przez Kazimierza Piekarskiego¹⁴³

Rubrycela krakowska z 1511 r. zachowała się w unikatowym egzemplarzu w Bibliotece Kórnickiej¹⁴⁴ Typograf zamieścił w niej drzeworyt przedstawiający św. Stanisława i św. Wacława. U ich stóp widać herby Abdank, kapituły krakowskiej i Bernardyna Galla z Jadry. Rubrycelę z 1514 r. wytłoczył Ungler w dwóch wydaniach, które różnią się od siebie rodzajem czcionki¹⁴⁵ Oba wydania z 1514 r. mają takie same drzeworyty jak rubrycela z 1511 r., lecz brakuje w nich ryciny św. Wacława¹⁴⁶

¹³⁸ PT 4, poz. 76.

¹³⁹ Sygn. Cim., vol. 10; E 26, s. 450; PT, poz. 4, poz. 153; P, poz. 121.

¹⁴⁰ P t a ś n i k, dz. cyt., s. 80.

¹⁴¹ PT 3, poz. 2; P, poz. 231.

¹⁴² PT 3, poz. 47; P, poz. 233. Dwa egzemplarze zachowały się w BJ, a jeden w Bibliotece Miejskiej w Katowicach. Oddział Zabytkowy w Cieszynie (Muzeum).

¹⁴³ K. P i e k a r s k i, *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510-1516*, Kraków 1926, poz. 44.

¹⁴⁴ Sygn. Cim. F. 4225.

¹⁴⁵ Zob. PT 3, poz. 47 Jedyne egzemplarze przechowywane w BN spłonęły podczas Powstania Warszawskiego.

¹⁴⁶ Tamże.

Pierwsza rubrycelą z „drugiej drukarni” Unglera ukazała się w 1522 r. pt. *Rubricella Posnaniensis ad annum 1522*¹⁴⁷ Unikatowy egzemplarz tego dzieła przechowywano niegdyś w Bibliotece Narodowej w Warszawie¹⁴⁸, lecz spłonął w czasie II wojny światowej. Następnie spod prasy Floriana Unglera wyszły również rubrycele krakowskie na lata: 1526, 1528, 1530, 1531, 1532, 1533, 1534 i 1535¹⁴⁹ oraz *Rubricella Ecclesiae horarum canonicarum dioecesi Cracoviensi ad annum 1536*¹⁵⁰ Ponadto Ungler wydrukował dwie rubrycele dla diecezji gnieźnieńskiej: *Rubricella Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis ad annum 1532* i *Rubricella Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis ad annum 1535*¹⁵¹, oraz dwie dla diecezji poznańskiej: *Rubricella Posnaniensis ad annum 1532* oraz na rok 1535¹⁵²

Helena Unglerowa wydrukowała następujące rubrycele: *Rubricella Cracoviensis* na lata: 1537, 1544, 1545, 1547, 1548, 1549, 1555¹⁵³, *Rubricella quotidiana Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis ad annum 1541*¹⁵⁴ oraz *Rubricella Gnesnensis ad annum 1543*¹⁵⁵ Ogółem do naszych czasów docho- wało się dziesięć rubrycel wyprodukowanych przez Floriana Unglera i osiem przez Helenę Unglerową.

¹⁴⁷ PT 5, s. 6; P, poz. 234.

¹⁴⁸ Sygn. Cim. 6976.

¹⁴⁹ E 26, s. 442; PT 5, poz. 47; P, poz. 236. Egzemplarz zachował się w BJ; PT 5, poz. 56; P, poz. 237. Egzemplarz zachował się w BJ; PT 7, poz. 62^a Unikatowy egzemplarz zachował się w Muzeum Diecezjalnym w Sandomierzu; E 26, s. 442; PT 7, poz. 73; P, poz. 238. Egzemplarz przechowuje BOs; E 26, s. 442; PT 7, poz. 88; P, poz. 239. Egzemplarz zachował się w BJ; E 26, s. 442; PT 7, poz. 10; P, poz. 240. Jedyne egzemplarz przechowuje BOs; E 26, s. 442; PT 7, poz. 241. Jedyne egzemplarz przechowuje BOs, E 26, s. 442; PT 7, poz. 242. Jedyne egzemplarz przechowywany w BN został spalony.

¹⁵⁰ E 26, s. 442; PT 7, poz. 151; P, poz. 244. Egzemplarze zachowały się w BJ oraz BOs; E 26, s. 443; PT 7, poz. 150; P, poz. 243. Jedyne egzemplarz przechowuje BOs.

¹⁵¹ PT 7, poz. 131. Egzemplarze zachowały się w BJ, BK oraz BKG.

¹⁵² E 26, s. 450; PT 7, poz. 90. Dwa egzemplarze przechowuje BJ, a jeden BKG; PT 7, poz. 132. E 8, s. 24; PT 7, poz. 89. Jedyne egzemplarz zachował się w BN.

¹⁵³ E 26, s. 443; P, poz. 246. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E 26, s. 443; P, poz. 267. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E 26, s. 443; P, poz. 249; Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E 26, s. 443-444; P, poz. 250. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E 26, s. 444; P, poz. 251. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E 26, s. 444; P, poz. 252. Unikatowy egzemplarz zachował się w BUW; E 26, s. 444; P, poz. 253. Unika- towy egzemplarz posiada BOs.

¹⁵⁴ E 26, s. 443; P, poz. 246. Unikatowy egzemplarz posiada BOs.

¹⁵⁵ Katalog Centralny Poloników zgromadzonych w Bibliotece Narodowej w Warszawie (dalej: KC). Zachowały się egzemplarze w BJ i BK.

Hieronim Wietor wydrukował wszystkie rubrycele dla diecezji krakowskiej na lata 1538, 1539, 1540, 1541, 1542, 1543, 1546 i najprawdopodobniej na rok 1549¹⁵⁶

Natomiast Maciej Szarfenberg, według najnowszych badań przeprowadzonych przez autorów *Polonia Typographica*, wytłoczył *Rubricella Cracoviensis ad annum 1531*¹⁵⁷ Temu impresorowi Centralny Katalog Poloników XVI wieku przypisał także druk *Rubricella Cracoviensis ad annum 1539*, której fragmenty przechowuje Biblioteka Jagiellońska¹⁵⁸ Pozostała jeszcze *Rubricella Gnesnensis ad annum 1536*, o której informuje Estreicher¹⁵⁹ Niestety, na druku nie podano ani miejsca, ani daty tłoczenia.

Do dnia dzisiejszego zachowało się ogółem 40 rubrycel. Największą ich liczbę wytłoczono dla diecezji krakowskiej (32), następnie dla diecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej (po 4). Dla innych diecezji rubrycel do połowy XVI w. nie wydrukowano.

V ZBIORY HYMNÓW KOŚCIELNYCH

Do innego gatunku ksiąg liturgicznych należą zbiory hymnów kościelnych, które „od początku swego istnienia pełniły ściśle oznaczoną funkcję w ramach kościelnej liturgii i były organicznie związane z liturgią i kalendarzem liturgicznym”¹⁶⁰

Wspomniany już kilkakrotnie Michał Falkener z Wrocławia wydał u Jana Hallera w 1516 r. komentarz do zbioru hymnów kościelnych pt. *Expositio hymnorumque interpretatio ex doctoribus in gymnasio Cracoviensis pro iuniorum eruditione ac eorum in sacris litteris institutione conflata*¹⁶¹

¹⁵⁶ E 26, s. 443; P, poz. 258. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E 26, s. 443; P, poz. 247. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E s. 443; P, poz. 260. Unikatowy egzemplarz posiada BOs.; KC. Egzemplarze zachowały się w BJ, BK, Bibliotece oo. Kamedułów na Bielanych k. Krakowa oraz w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Krakowie; E 26, s. 443; P, poz. 261. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E 26, s. 443; P, poz. 266. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; E 26, s. 443; P, poz. 270. Unikatowy egzemplarz posiada BOs; W, poz. 2259.

¹⁵⁷ PT 12, poz. 74. Unikatowy egzemplarz posiada BJ.

¹⁵⁸ KC, Sygn. Cim. 1090.

¹⁵⁹ E 26, s. 449. Unikatowy egzemplarz posiada BJ.

¹⁶⁰ M. K o r o l k o, *Przedmowa do wydania drugiego*, [w:] *Hymny kościelne*, Warszawa 1978, s. 8.

¹⁶¹ E 33, s. 358; W, poz. 37; PT, 4, poz. 135. Egzemplarze zachowały się w BCzap, BCzart, BJ (dwa), BK, BKK, BŁL, BN, BOs (dwa), BPTN, BPW, BRP, BSW, w Bibliotece Śląskiej w Katowicach (dalej: BŚ), BUT, BUW oraz BUWr.

Interesująca książka Falkenera to nie tylko zbiór i interpretacja hymnów brewiarzowych, ale również pierwsza w historii książki drukowanej próba podania dziejów hymnologii w Polsce. Należy zauważyć, że ani liczba, ani układ hymnów nie zgadzają się ze zbiorem liturgii godzin, gdyż brakuje na przykład utworu końcowego – *Te Deum laudamus*. Na pierwszych stronach książki przedstawił Falkener historię hymnów, z której dowiadujemy się, że Wrocławczyk uważał Mojżesza za prekursora tego gatunku literackiego, ponieważ wyprzedził w tworzeniu hymnów nawet starożytnych Greków i Rzymian. Królowie Dawid i Salomon dopiero po Mojżeszu tworzyli hymny. Później pisali je święci Ojcowie Kościoła, np. Ambroży. Dalej wydawca rozpatruje różnice między psalmami, kantykami i hymnami oraz wyjaśnia korzyści z ich odmawiania i śpiewania: wzrost chwały Bożej i pogłębienie życia wewnętrznego wiernych. Po tym tłumaczy metrykę wierszy, gatunki i ich układ oraz autorstwo poszczególnych hymnów. Wstęp charakteryzował się nastawieniem krytycznoliterackim.

Same hymny wytłoczył typograf czcionką renesansową, a komentarz do nich gotykiem. Wrocławczyk w komentarzu podaje najpierw autora hymnu, a następnie objaśnia metra zastosowane w utworze, dalej komentuje wyraz za wyrazem, wyjaśniając zarówno gramatyczne wątpliwości i etymologię wyrazów, jak i związek pewnych zwrotów z Pismem Świętym oraz znaczenie myśli, jakie dany hymn zawiera. Autor skomentował tekst pod względem teologicznym i filologicznym, dlatego jest to bardzo cenne dzieło służące do modlitwy i studiowania¹⁶²

Powyższe dzieło na pewno zyskało popularność, skoro Michał Falkener wydał wkrótce kolejną książkę poświęconą hymnom pt. *Prosarum dilucidatio in gymnasio Cracoviensi elaborata* i wydrukowaną przez Floriana Unglera w 1530 r.¹⁶³ Wrocławczyk zadedykował dzieło Piotrowi Tomickiemu, biskupowi krakowskiemu. W dedykacji pisze, że od dawna nalegano na niego, aby uzupełnił poprzednią pracę przez „*prosarum dilucidatio*” W tym celu zebrał „*ex sacrarum litterarum codicibus et sanctorum patrum doctorum scriptis*” liczne przykłady prozy i pragnie przedstawić je w książce¹⁶⁴ Falkener w prologu ciekawie definiuje kantyk, hymn i prozę¹⁶⁵ W objaś-

¹⁶² Por. E 33, s. 358.

¹⁶³ E 33, s. 359; W, poz. 750 oraz 1071; PT 5, poz. 66. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BG, BJ, BKK, BOs (pięć), BPW, BRP, BUP oraz BUW

¹⁶⁴ Odwrotna strona karty tytułowej.

¹⁶⁵ Karta 2 nieliczbowana. Autor podaje takie oto definicje: „Canticum est, quod supernae laudes humanis vocibus personat et duplex reperitur; alterum hymnus, alterum

nieniach do prozy *In festo Corporis Christi* Wrocławczyk zwalcza w obszernym wywodzie heretyków, którzy przeczyli rzeczywistej obecności Chrystusa w sakramencie Eucharystii¹⁶⁶ Na szczególną uwagę zasługują hymny poświęcone polskim świętym: Wojciechowi, Stanisławowi i Jadwidze Śląskiej¹⁶⁷

Renesansowy poeta włoski Giovanni Pontanus napisał hymny o chwale Bożej, które w 1520 r. Jan Haller wytłoczył pt. *De laudibus divinis opusculum*¹⁶⁸ O wydanie drukiem hymnów Pontanusa postarał się kilkakrotnie już wspomniany angielski humanista Leonard Cox. Unikatowy egzemplarz tego dzieła przechowuje w swoich zbiorach Ossolineum¹⁶⁹

Również w 1520 r. w oficynie typograficznej Hieronima Wietora zbiór hymnów i modlitw wraz z komentarzem liturgicznym nabożeństwa do Męki Pańskiej wydał Rudolf Agrykola pt. *Passio Dominica per septem horas canonicas distributa, elegantissimisque vario carminum genere conflatis hymnis, antiphonis et sacra devotione plenis orationibus conscripta*¹⁷⁰ W przeciwieństwie do Wrocławczyka Agrykola nie komentował hymnów, lecz tylko je przedstawił.

Z informacji udzielonej przez Janockiego i Estreichera dowiadujemy się, że Hieronim Wietor wytłoczył w 1522 r. także hymny kościelne autorstwa Sebastiana z Felsztyna (zm. po 1543) pt. *Aliquot hymni ecclesiastici*¹⁷¹ Niestety, brak egzemplarza nie pozwala na bardziej szczegółowe omówienie tego dzieła.

Nie zachowały się także poświęcone kultowi świętych męczenników hymny, których wydrukowanie w 1526 r. w książeczce pt. *Liber peri stephanon, Hymnos in laudem sanctorum, qui martyrio coronati sunt, complectens. Ex vetustissimo exemplari quam diligentissime recognitus* przypisuje się Maciejowi Szarfenbergowi¹⁷² Chociaż ich autor, hiszpański poeta Prudencjusz (IV-V w.n.e.), należał do poetów patrystycznych, umieściłem jego dzieło na

prosa. Hymnus est laus Divinitatis metri alicuius lege constitutus. Prosa vero est oratio soluta quae nec aliqua carminis lege nec certo pedum numero mensurator”

¹⁶⁶ Karta 22.

¹⁶⁷ Karty 77 i 81.

¹⁶⁸ E 25, s. 59; PT 4, poz. 189. Unikatowy egzemplarz posiada w swoich zbiorach BOs.

¹⁶⁹ Sygn. XVI. Qu. 2577.

¹⁷⁰ E 12, s. 77; P, poz. 255. Zachowały się egzemplarze w BCzart, BJ oraz BOs.

¹⁷¹ J. D. J a n o c k i, *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, vol. 1, Varsoviae 1776, s. 77-78; E 16, s. 191.

¹⁷² E 25, s. 322; I. C z e r n i a t o w i c z, *Cz. M a z u r, Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce. Materiały bibliograficzne*, t. 1, cz. 1, Lublin 1978, poz. 476.

tym miejscu ze względu na treść pisma. *Peristephanon* Prudencjusza zawierał 14 hymnów-poematów na cześć męczenników hiszpańskich oraz świętych, szczególnie czczonych w Hiszpanii¹⁷³

Na innym dziele Prudencjusza, mianowicie na *Katechemerion*, wzorował się polski humanista Jan Dantyszek, opracowując *Hymni aliquot ecclesiastici, variis versuum generibus, de quadragesimae ieiunio et sex eius diebus dominicis deque horis canonicis Christi passionis tempore et de resurrectione, ascensione, Spiritus sancti missione matreque gloriosissima Maria virgine, recens aediti*, które wytłoczyła Barbara Wietorowa w 1548 r.¹⁷⁴ Hymny kościelne Dantyszka bardzo wysoko cenił ich wydawca, Stanisław Hozjusz. W przedmowie adresowanej do Samuela Maciejowskiego, biskupa krakowskiego i kanclerza, tak pisał o swych wrażeniach z lektury tej książki: „Kiedy ją przeczytałem, uznałem za stosowne, ażeby znalazła się w rękach wszystkich, którym pobożność leży głęboko na sercu, a do której ta książeczka zdaje się mocno pobudzać”¹⁷⁵ Hozjusz napomknął też, że Dantyszek stał się z Szawła Pawłem, a z prześladowcy Chrystusa apostołem Syna Bożego¹⁷⁶

Hymny kościelne w opracowaniu Jana Dantyszka składały się z 31 uroczystych i kultowych pieśni, związanych z rokiem kościelnym; od początku wielkiego postu, poprzez Wielkanoc, do Zielonych Świąt. Poeta w hymnach rozważał Mękę Pańską i ukrzyżowanie Chrystusa, Jego zmartwychwstanie i ostateczny triumf¹⁷⁷ Dantyszek kilka utworów poświęcił Matce Bożej, obronie Kościoła i zachęcie dla wiernych do trwania w pobożności¹⁷⁸

Znane są także protestanckie przekłady i opracowania hymnów kościelnych dokonane na użytek Zboru luterańskiego. Pierwszy z nich opracował śląski humanista Wawrzyniec Korwin (zm. 1527), a wydrukował we Wrocławiu

¹⁷³ Por. Cz. M., poz. 476 i E 25, s. 322 (*Peri stephanon*). J. M. S z y m u s i a k, M. S t a r o w i e y s k i, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 337 (*Peristephanon*). Autorzy wymieniają świętych, na których cześć Prudencjusz napisał hymny.

¹⁷⁴ E 15, s. 39; W, poz. 1250; Cz. M., poz. 478: R. G a n s z y n i e c, *Księga Hymnów Jana Dantyszka*, Lwów 1934.

¹⁷⁵ Cyt. za: Z. N o w a k, *Jan Dantyszek. Portret renesansowego humanisty*, Wrocław 1982, s. 282.

¹⁷⁶ Tamże.

¹⁷⁷ Tamże, s. 281.

¹⁷⁸ Zob. *Hymny*: 5, 10, 21, 22, 27, 28 i 29.

Adam Dyon w 1521 r. pt. *Cursus sancti Bonaventure de passione Domini*¹⁷⁹ Niewykluczone, że ten sam impresor wytłoczył drugie wydanie owych hymnów rok później¹⁸⁰ Jednak brak zachowanego egzemplarza nie pozawala stwierdzić tego z całą pewnością¹⁸¹

Książka w opracowaniu Wawrzyńca Korwina zawierała hymny o Męce Pańskiej, które śpiewano w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu. Autor opracowania wzorował się na hymnach św. Bonawentury na cześć Męki Pańskiej. Z twórczości tego autora korzystano wówczas dosyć często, o czym świadczy choćby należący do literatury dewocyjnej *Żywot Pana Jezusa Krysta*.

Przekład hymnów Szekeleya to drugie dzieło liturgiczne tego gatunku dla protestantów, tym razem węgierskich¹⁸² Tekst ten znamy dzięki informacji udzielonej przez Belę Varjasa, badacza literatury węgierskiej, podającego jako datę tłoczenia r. 1538 i oficynę typograficzną Hieronima Wietora¹⁸³ Nic więcej nie wiemy na temat tej książki.

Zbiory hymnów kościelnych charakteryzują się dużą różnorodnością. Znajdujemy wśród nich utwory znane od wieków, a także pozycje nowe, dotąd nieznanne.

VI. ŚPIEWNIKI I PIEŚNI LITURGICZNE

Pieśni kościelne spełniają istotną funkcję podczas sprawowania liturgii. Dzięki śpiewom w czasie zgromadzeń liturgicznych wierni pełniej uczestniczą w misteriach, dlatego Kościoły chrześcijańskie zawsze podkreślały rolę pieśni w odprawianiu różnego rodzaju nabożeństw. Druk umożliwiał szerszy dostęp wiernych do tego gatunku utworów religijnych.

Wszystkie śpiewniki na omawianym terenie do połowy XVI w. przeznaczono dla protestantów, ponieważ Luter akcentował wielkie znaczenie śpiewów w kościele. Sam ułożył kilka pieśni, aby dzięki śpiewom wszystkich

¹⁷⁹ E 19, s. 420; M. B u r b i a n k a, *Adam Dyon i Kasper Lybisch – wrocławscy drukarze reformacyjni*, „Rocznik Biblioteczny”, 5(1961), z. 1-4, poz. 11 (dalej: BD lub BL). Unikatowy egzemplarz zachował się w BUWr.

¹⁸⁰ BD, poz. 16.

¹⁸¹ B u r b i a n k a, *Adam Dyon*, s. 68.

¹⁸² E 30, s. 239.

¹⁸³ B. V a r j a s, *Początki węgierskiego druku i krakowskie druki w języku węgierskim*, [w:] *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich i kulturalnych*, Wrocław 1969, s. 87.

uczestników ożywić nabożeństwa, a za pomocą tekstu pieśni wpoić wiernym prawdy religijne. Zwolennicy Reformatora zbierali jego pieśni pojedynczo wychodzące z tłoczni i tworzyli śpiewniki. Wszystkie te zbiory doczekały się wielu wydań¹⁸⁴

Jeden z takich śpiewników, pt. *Ein gesang Buchlein geystlicher Gesaenge*, wydrukował Adam Dyon we Wrocławiu w 1525 r.¹⁸⁵ Za jego podstawę przyjął wariant erfurcki dzieła, w poszerzonym i uzupełnionym przedmową Lutra wydaniu norymberskim Hansa Hergotta z 1525 r.¹⁸⁶ Dyon wprowadził jednak do śpiewnika kilka nowych pieśni, m.in. *Der Hymnus Christe qui lux*¹⁸⁷ czy *Te Deum laudamus*¹⁸⁸

Przez dłuższy czas uważano, że była to jedyna edycja tego śpiewnika i tylko to wydanie Dyona wymieniano jako produkt jego warsztatu typograficznego. Tymczasem na początku XX w. odkryto w zbiorach Biblioteki Miejskiej w Lubaniu egzemplarz z identycznym tytułem, ale różniący się pod względem objętości i składu drukarskiego¹⁸⁹ W kolofonie poinformowano, że śpiewnik ten wydrukował Dyon¹⁹⁰ Jak wynika z porównania egzemplarzy, jest to rozszerzone wydanie poprzedniego śpiewnika, z kilkoma nowymi pieśniami. Wydania tego nie datowano, ale można przypuszczać, że ukazało się w tym samym roku co poprzednie. Gdyby Dyon wytłoczył śpiewnik w innym roku, z pewnością zaznaczyłby ten fakt, ponieważ jego wszystkie ważniejsze druki posiadają daty. Adam Dyon przypuszczalnie pragnął w ten sposób zaznaczyć, że śpiewnik nie różni się niczym od pierwszej edycji, ale wskutek wielkiego zapotrzebowania na zbiory pieśni zdecydował się ponowić wydanie¹⁹¹

W 1536 r. Hieronim Wietor wytłoczył dla węgierskich protestantów kanconał pt. *Kegyés ineketrül es keresztyen hitrül rövid könyvecske Istvana Galszecsiego*, węgierskiego teologa¹⁹² Nie zachował się ani jeden egzemplarz tego dzieła. Do XIX w. znano je z przedmowy Imre Szilvast-Ujfalvi do

¹⁸⁴ B u r b i a n k a, *Adam Dyon*, s. 69.

¹⁸⁵ BD, poz. 24. Unikatowy egzemplarz zachował się w BUWr.

¹⁸⁶ B u r b i a n k a, *Adam Dyon*, s. 69.

¹⁸⁷ Karta D₃.

¹⁸⁸ Karta D₈.

¹⁸⁹ B u r b i a n k a, *Adam Dyon*, s. 70.

¹⁹⁰ BD, poz. 25. Unikatowy egzemplarz zachował się w BUWr.

¹⁹¹ B u r b i a n k a, *Adam Dyon*, s. 70.

¹⁹² V a r j a s, dz. cyt., s. 79.

jego kancjonału z r. 1602¹⁹³ Jednak w ostatnim stuleciu odnaleziono fragmenty kancjonału Galszecsiego w oprawach starych ksiąg. Okazało się, że Wietor wytłoczył omawiany tutaj śpiewnik w dwóch wydaniach. Estreicher znał już obie edycje i zarejestrował je pod ok. 1536 i 1538 r.¹⁹⁴ Varjas przyjmuje rok 1536 dla obu wydań¹⁹⁵ W każdym razie obie edycje musiały ukazać się w krótkim czasie, na co wskazują zastosowane przez impresora czcionki. Ponadto chodziło tutaj o pierwszy kancjonał protestancki przeznaczony na użytek Zboru, więc jest zrozumiałe, że śpiewnik mógł zyskać dużą popularność.

Obok śpiewników innowierczych polscy drukarze wytłoczyli do 1550 r. liczne pojedyncze pieśni, przeznaczone zarówno dla katolików, jak i dla protestantów. Zestawienie tych pieśni sprawiało dużo trudności ze względu na częsty brak dat w tych drukach. Liczne pieśni liturgiczne, zaliczane przez Estreichera i innych bibliografów do produktów z pierwszej połowy XVI w., po nowszych badaniach należało przenieść poza r. 1550, dlatego w wykazie tych utworów korzystam przede wszystkim z Centralnego Katalogu Poloników XVI wieku. Zanotowałem następujące pieśni:

1. *Historia de transfiguratione domini que servatur in choro Ecclesie wratislaviensis*, którą wydrukował Kasper Elyan we Wrocławiu w 1475 r.¹⁹⁶ jako swój pierwszy druk i jeden z pierwszych wytłoczonych w Polsce. *Historię* znamy tylko z informacji przekazanych przez bibliografów¹⁹⁷;

2. *Historia umęczenia Pana naszego Jezusa Chrystusa, na pienie polskie wydana*, która została opracowana przez nieustalonego autora i wytłoczona w nieustalanej oficynie typograficznej¹⁹⁸ Książka ta stanowi do dzisiaj przedmiot dyskusji między uczonymi wielu dyscyplin naukowych. Otóż informację o tym dziele podał Juszyński w *Dykcjonarzu poetów polskich*, mówiąc jednocześnie, że dzieło zawiera sygnet drukarski Jana Hallera¹⁹⁹ Ponieważ nie posiadamy nawet fragmentu *Historii*, Jan Janów, powołując się na informację Juszyńskiego, uznał, że dzieło to jest pierwszą książką w języku pol-

¹⁹³ Tamże, s. 76.

¹⁹⁴ E 17, s. 25.

¹⁹⁵ V a r j a s, dz. cyt., s. 76.

¹⁹⁶ B. K o c o w s k i, *Zarys dziejów drukarstwa na Dolnym Śląsku*, „Sobótka” 2(1947), s. 200-276, poz. 7 (dalej: Koc).

¹⁹⁷ W, poz. 2009.

¹⁹⁸ E 18, s. 222.

¹⁹⁹ H. J u s z y ń s k i, *Dykcjonarz poetów polskich*, t. 2, Kraków 1829, s. 423-424.

skim i że wytłoczył je Kasper Hochfeder²⁰⁰ Nie wdając się w wieloletnią dyskusję, w której jedni uczeni przyjmują hipotezę Janowa, inni ją odrzucają²⁰¹, przyjmując stanowisko autorów *Drukarzy dawnej Polski*, którzy zakładają, że książka ta ukazała się prawdopodobnie w latach 1512-1515 w warsztacie typograficznym Jana Hallera²⁰² Mimo to *Historia* byłaby „rówieśniczką” modlitewnika *Raj duszny* Biernata z Lublina z 1513 r.²⁰³

3. Wyraźne tendencje reformacyjne pobrzmiwają w pieśni w języku niemieckim pt. *Ein new liedt czu lobe wollenwir syngen der werden Christenheit. Ist in dem don, von ersten wollen wir loben Maria(m), die reyne maydt* autorstwa Kuntza Löffela (zm. ok. 1520?). Pieśń tę wydrukował gdański typograf Jan Weireich w 1521 r.²⁰⁴ Jej tekst nie zachował się w polskich bibliotekach²⁰⁵

4. Nie posiadamy także egzemplarza pieśni pt. *Napominanie Najświętszej Maryjej. Wtore napominanie Pana Jezusowe*. Prawdopodobnie utwór ten został wytłoczony przez Hieronima Wietora w 1522 r.²⁰⁶ Informacje o nim zaczerpnąłem od Estreichera²⁰⁷ Bibliograf ten podał nazwisko Hieronima Spiczyńskiego jako autora pieśni. Dłuska przypuszcza, że jest to prawdopodobnie pseudonim Wietora²⁰⁸

5. W 1532 r. Hieronim Wietor opublikował *Pieśń o Bożym umęczeniu teraz nowo przetożona*. Typograf zamieścił w krótkim dziele drzeworyt przedstawiający Maryję trzymającą zmarłego Chrystusa²⁰⁹

²⁰⁰ J. Janów, *Kilka komunikatów z piśmiennictwa staropolskiego i ruskiego. I. Pierwsza książka polska wyszła z tłoczni Kaspra Hochfedera*, „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, 53(1952), s. 357-361.

²⁰¹ Zob. DdP, 1, cz. 1, s. 65 i 67-68.

²⁰² Tamże, s. 65.

²⁰³ PT 3, poz. 45. Brak egzemplarza.

²⁰⁴ DdP 4, poz. 450-451. Brak egzemplarza.

²⁰⁵ Por. DdP 4, s. 541.

²⁰⁶ E 13, poz. 254. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BJ, BK, BN i BSW M. Bobowski, *Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI w.*, „Rozprawy AU. Wydział Filologiczny”, 19(1893), s. 159.

²⁰⁷ E 13, s. 254.

²⁰⁸ M. Dłuska, *Studia z historii i teorii wersyfikacji polskiej*, t. 1, Kraków 1948, s. 38.

²⁰⁹ E 24, s. 253-254; Bobowski, dz. cyt., s. 162.

6. Ten sam impresor wydrukował w 1540 r. pieśni Stanisława z Łowicza pt. *De Maria virgine Deipara hymnorum libellus*²¹⁰ Z powodu braku egzemplarza informację o nim zaczerpnąłem od Janockiego i Estreichera²¹¹

7 W Ossolineum zachował się egzemplarz dzieła pt. *Psalm Dawidów XIII* w tłumaczeniu Bernarda Wojewódki (zm. ok. 1554). Nuty zamieszczone w dziele wskazują na to, że psalm ten służył do użytku liturgicznego. Wydrukował go Hieronim Wietor w 1546 r.²¹², a nie znają go ani Estreicher, ani autorzy *Nowego Korbuta*. Wiadomość o tym psalmie zaczerpnąłem od Marii Bohonos, która podaje, że Ossolineum w lutym 1953 r. odkupiło go od Stefana Szefera z Opola²¹³ Mamy więc tutaj do czynienia z nieznanym utworem liturgicznym.

8. Nie przetrwała *Pieśń a prośba człowieka krześcijańskiego, aby go Pan Bog w krzyżu wedle powołania jego żywiącego, obiecany dary doczesnymi i wiecznymi cieszyć raczył*, którą wytłoczył, według informacji Teodora Wierzbowskiego, Mateusz Siebeneycher w 1546 r.²¹⁴

9. W r. 1549 Barbara Wietorowa wytłoczyła *Pieśń: Powszechna Spowiedź*²¹⁵ Drzeworyt umieszczony pod tytułem wyobraża Boga Ojca, który na kolanach trzyma ciało zmarłego Chrystusa, po lewej stronie Ducha Świętego w postaci gołębicy. Datę – rok 1532 – widać na lewo przy głowie Ojca. Nie znamy żadnej pieśni z tego roku. Możliwe, że drzeworyt zastosowano w jakimś dziele nieteologicznym. Początkowe litery każdej zwrotki tworzą imię i nazwisko twórcy pieśni – Andrzeja Trzecieckiego. Na końcu wytłoczono inicjały „V S” Chodzi tutaj prawdopodobnie o znanego polskiego kompozytora Wacława z Szamotuł²¹⁶

10. Andrzej Trzeciecki, prawdopodobnie dla protestantów, napisał inną pieśń pt. *Modlitwa Powszednia do Trójcy Świętej przeciwko nieprzyjaciołom Kościoła świętego*, wytłoczoną przez Barbarę Wietorową w 1549 r. wraz

²¹⁰ E 21, s. 423.

²¹¹ J. D. J a n o c k i, *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, vol. 1, s. 179; E XXI, s. 423.

²¹² M. B o h o n o s, *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XV Z materiałów rejestracyjnych zebranych zespołowo pod kierownictwem Kazimierza Zatheya opracowała* Wrocław 1965 (dalej: Boh); Sygn. XVI.0.86.

²¹³ Boh, poz. 2002.

²¹⁴ E 20, s. 337; W, poz. 125.

²¹⁵ E 31, s. 367; *Bibliografia literatury polskiej Nowy Korbut*, t. 3, Warszawa 1970, s. 348. Egzemplarz zachował się w BCzart.

²¹⁶ Wisz 6, s. 457 (Autor przedrukował tę pieśń).

z nutami i ryciną Trójcy Świętej, z datą 1532²¹⁷ Estreicher dwukrotnie zapisał omawiane dzieło w swojej bibliografii: raz pod Lutrem, a raz pod pieśniami²¹⁸

11. Łazarz Andrysowicz ok. 1550 r. prawdopodobnie wytłoczył *Pieśń o Bożym umęczeniu bardzo nabożna i wszelkiemu krześcijaninowi potrzebna* wraz z drzeworytem Chrystusa na krzyżu; z lewej strony stoi Matka Boska, z prawej – św. Jan, obok którego rośnie drzewo, a w głębi widać zamek. Na druku nie podano daty opublikowania utworu²¹⁹

12. Łazarz przypuszczalnie ok. 1550 r. wydrukował kolędę dla dzieci pt. *Piosenka na dzień Narodzenia Pańskiego na notę*²²⁰ Możliwe jednak, że jest to utwór wydrukowany po r. 1550.

13. Łazarz w 1550 r. wytłoczył również pieśń przeznaczoną na użytek zboru protestanckiego pt. *Dawid: Psalm CXXIX. De profundis clamavi ad Te Domine. Argumentum: W tym psalmie Duch Święty jasno okazuje, że żaden człowiek nie może sobie zasłużyć odpuszczenia grzechów swemi uczynki, ale przez miłosierdzie Boże bywają odpuszczone wierzącym, a grzeszyć przestającym*²²¹ Nie wiadomo, kto opracował na użytek liturgiczny ten psalm. Już tytuł sugeruje, że w treści zawarto protestancką doktrynę o usprawiedliwieniu przez wiarę²²²

14. Inny utwór liturgiczny to *Pieśń nabożna z Pisma św. wespół z prośbą do Syna Bożego* nieznanego autora i z nieoznaczonym rokiem. Pozycję tę wytłoczyła Barbara Wietorowa ok. 1550 r. Impresorowa zamieściła w dziele drzeworyt przedstawiający Trójcę Świętą oraz osobno Jezusa i Michała Archanioła, strącającego grzeszników do piekła. Pieśń zawiera prośbę o łaskę wiary i opiekę nad chrześcijanami. Informację o niej zaczerpnąłem z bibliografii Marii Bohonos, ponieważ we wcześniejszych zestawieniach dzieło to nie występuje. Pieśń tę zakupiło Ossolineum od Stefana Szefera w lutym 1953 r.²²³

15. Nie znamy daty tłoczenia dzieła *Dawid: Psalm 127. Beati omnes qui timent Dominum*, które wydrukował Łazarz Andrysowicz. Psalm przetłuma-

²¹⁷ W, poz. 2258. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BJ, BOs i BUW

²¹⁸ E 21, s. 538; 22, s. 482.

²¹⁹ E 24, s. 254; W poz. 3172; B o b o w s k i, dz. cyt., s. 162.

²²⁰ E 24, s. 290; W, poz. 3174; B o b o w s k i, dz. cyt., s. 348-351. Unikatowy egzemplarz zachował się w BCzart.

²²¹ E XV, s. 65; W, poz. 1971. Unikatowy egzemplarz zachował się w BUW 570.

²²² Joch, poz. 7026 (Autor przedrukował tę pieśń).

²²³ Boh, poz. 1871; Sygn. XVI.0.94 adl.

czył i opracował jako pieśń liturgiczną wspomniany już Bernard Wojewódka i kompozytor Cyprian Bazylik (zm. po 1591). Unikatowy egzemplarz tego utworu zachował się w Ossolineum²²⁴ O tym tekście dowiedziałem się z notowań Marii Bohonos²²⁵ Wcześniejsi bibliografowie nie znali tego druku, zakupionego w nieustalonym roku przez Ossolineum od Hieronima Wildera, warszawskiego antykwariusza.

Należy przypuszczać, że zaginęło wiele pieśni o charakterze liturgicznym. Dalsze badania pomogą, być może, w dokładnym ustaleniu dat tłoczenia, więc niewykluczone, że część utworów trzeba będzie przesunąć na lata drugiej połowy XVI w., a część, tutaj nieuwzględnionych, umieścić w omawianym okresie. Większość przedstawionych w opracowaniu i katalogu pieśni do użytku liturgicznego wypuszczono spod prasy ok. 1550 r. Część była przeznaczona dla protestantów. Trzy utwory nie są znane wcześniejszym bibliografom. Maria Bohonos podała o nich pierwsze informacje dopiero w 1969 r.

VII. INNE PRACE LITURGICZNE

W ostatnim paragrafie rozdziału poświęconego drukom liturgicznym zaprezentuję książki, które nie spełniają wymagań podanych gatunków, lecz bezpośrednio wiążą się z liturgią. Omówię je według chronologii produkcji.

Estreicher zamieszcza informację o dziele Macieja Drzewickiego pt. *Universis et singulis*, wytłoczonym przez Jana Hallera w 1517 r., w którym miałby być dodatek *Item cum divinis cultibus* na odwrocie pierwszej karty²²⁶ Ten zasłużony bibliograf nie nadmienił, że chodzi tu o dodatek liturgiczny w dziele prawniczym pt. *Statuta synodi Vladislaviensis*, którego zdefektowany egzemplarz przechowuje Biblioteka PAN w Kórniku²²⁷ Autorzy *Polonia Typographica* podają dokładną datę wytłoczenia tego dzieła przez Jana Hallera – 13 V 1517 r.²²⁸

Kościół katolicki w omawianym okresie starał się nie tylko o dostarczenie odpowiednich tekstów liturgicznych, ale dbał także o poprawną formę ko-

²²⁴ Sygn. XVI. 0 936.

²²⁵ Boh, poz. 2005.

²²⁶ E 15, s. 345; PT 4, s. 143.

²²⁷ Sygn. Cim. 0. 2.

²²⁸ PT 4, poz. 143.

rzystania z nich w czasie zgromadzeń kultowych. Zagadnieniem tym zajął się wybitny polski liturgista Sebastian z Felsztyna w dwóch niezależnych od siebie dziełach. Pierwsze z nich to *Modus regulariter accentuandi lectiones matutinales prophetias necnon epistolas et evangelia*, które wyprodukował w 1518 r. Jan Haller, a w 1525 r. Hieronim Wietor²²⁹ Były to zasady śpiewu lekcji brewiarzowych, mszalnych i Ewangelii. Drugi druk Sebastiana to niezachowany w polskich bibliotekach zbiór zasad śpiewu liturgicznego dla katedry w Przemyślu pt. *Directiones musicae, ad cathedralis ecclesiae premisliensis usum, Magnifico domino Nicolao a Felstin, castellano priemisliensi domino ac patrono suo benignissimo, gratitudinis causa oblata*, wytłoczony przez Hieronima Wietora w 1543 r.²³⁰

Książkę o podobnym charakterze pt. *De accentu ecclesiasticorum acquisita ratione, scilicet lectionali, epistolari et evangelica, libellus omnibus sacris iniciatis, vicariis et ecclesiae ministris, non minus utilis quam necessarius* wydał wspomniany już Jerzy Liban w warsztacie typograficznym Macieja Szarfenberga ok. 1539 r.²³¹ Chociaż impresor pominął na druku datę, edycja musiała się ukazać ok. 1539 r., bo Liban w dedykacji gratuluje wstąpienia na biskupstwo krakowskie Piotrowi Gamratowi. Autor w omawianej tutaj książce zajął się poprawnością czytania i śpiewania tekstów liturgicznych.

Druki liturgiczne w stosunku do całościowej produkcji teologicznej oficyn typograficznych Polski do połowy XVI w. stanowiły dużą część książek. Większość z nich była przeznaczona dla Kościoła katolickiego. Kilkanaście druków z tego zakresu teologicznego wydano na użytek Zboru protestanckiego i Cerkwi prawosławnej. Szczególnie cenne były księgi liturgiczne w języku bizantyńsko-słowiańskim, wydrukowane przez jednego z prekursorów drukarstwa polskiego, Szwajpolta Fiola. Jego druki to jednocześnie pierwsze w Europie księgi tłoczone czcionką cyrylicą.

²²⁹ E 22, s. 495; PT 4, poz. 168; W, poz. 950. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BJ, BK, BOs, BSWł oraz BUW; E 16, s. 191, 22, s. 495; W, 1025; P 257 Egzemplarze zachowały się w BCzart, BJ, BK, BN, BOs (dwa), BRP oraz BUW

²³⁰ E 16, s. 191; P, poz. 265.

²³¹ E 21, s. 253; P, poz. 206. Po dwa egzemplarze zachowały się w BJ i BOs, a po jednym w BK i BKG. Por. W. V o i s é, *Twórczość naukowa Jerzego Libana z Legnicy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 11(1966), s. 33.

THE MOST ANCIENT LITURGICAL BOOKS PRINTED IN POLAND

S u m m a r y

According to the definition given by Tadeusz Pietras, a liturgical book is a publication which contains some instructions published by religious authorities as regards public religious service. The classification of sixteenth-century prints as belonging to this genre of theological literature was based on this definition. At the same time, some other texts have been added here, those that deal with public forms of religious cult.

The paper takes into consideration the prints which had been printed in Poland from the beginning of printing until more or less mid-sixteenth century. Some books did not have any date of publication and we have to use chronological probability.

The most important liturgical books in the Catholic Church are missals. The first missal was printed in Kraków on 14th May 1505. It was designed for the Wrocław diocese. Most often they were printed by Jan Haller, a typographer from Kraków. Similarly, the same imprinter printed breviaries, i.e. the books that contain daily and nightly prayers said by the clergy. Apart from the *Liturgy of the Hours Diurnals* were printed, that is, excerpts from the breviary, containing prayers designed for daily praying, *Psalters* with psalms and church hymns ordered according to a concrete key. They were printed only by Jan Haller. There was a small number of *Singular Offici* and *Breviary Instructions*.

An important role in the production of liturgical books was played by agendas. The most ancient agenda was *Agenda sive exequiale divinorum sacramentorum* imprinted on 10th June 1499 by the Gdańsk imprinter Konrad Baumgart. A novelty in the production of Polish typographical workshops was an agenda for the Protestant clergy, an agenda printed in Wrocław by Andrzej Winkler. The book is not dated and it is designed for the pastors of Wrocław and Silesia. It contains some patterns of occasional notes, prayers, and excerpts from the Scriptures. It included also notes as regards the feasts from a given week and a syllabus of sermons.

The *Rubrycele* were published very often and in various printing houses. Now, the *Church Hymns* and *Song Books and Church Songs* were much rarer publications.

To sum it up, liturgical books constituted a considerable percentage among the most ancient prints of Polish literature. They were second only to devotional literature.

Translated by Jan Kłos

Słowa kluczowe: drukarstwo i książka religijna w Polsce, kultura religijna do XVI w., księgi liturgiczne, literatura religijna.

Key words: printing and the religious book in Poland, religious culture until the 16th century, liturgical books, religious literature.